

Ключові слова: *наратор, ґрунтознавство, іноземець, Ф. М. Достоевський.*

K. O. Titianin, I. M. Melnychuk

**NARRATOR'S VIEWPOINTS ON THE FOREIGNERS' FIGURES IN THE
NOVELS OF F. DOSTOEVSKY**

The author describes the relationship narrator's «view points» on the foreigner in the novels of Dostoevsky only ideological and perceptual view points are discussed in the article. The analysis showed that the ideology of pochvennichestvo (Slavophilism) can cover both content hemispheres.

Keywords: *narrator, pochvennichestvo, foreigner, F. M. Dostoevsky.*

УДК 821.161.2–32.09 "189/191" (045)

М. М. Хорошков

**АКСІОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ КРИТИКИ
І ПУБЛІЦИСТИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті здійснено спробу аналізу основних ціннісних орієнтирів українського літературно-критичного та публіцистичного дискурсу другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Автор зупиняється на осмисленні статей і розвідок М. Драгоманова, Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, П. Грабовського, А. Кримського та інших представників літературної критики крізь призму особливостей функціонування аксіологічного дискурсу і аксіологічних стратегій, формування категорій та критеріїв оцінки літературно-мистецьких творів.

Ключові слова: *дискурс, літературно-критичний дискурс, дискурсивна практика, аксіологічний дискурс.*

Останнім часом актуальності набуває дискурсивний аналіз історії літератури з урахуванням як власне літературно-мистецьких явищ (художній текст, мистецький процес), так і літературної критики й публіцистики. Останні виступають не лише способами опису фактів і явищ мистецтва слова, але й утворюють певні різновиди дискурсивних практик, спрямованих на формування в суспільстві ціннісних категорій і критерії оцінювання літератури. Словом, літературна критика й публіцистика (статті, нариси, рецензії, есеї, розвідки, монографії тощо) виступають тими елементами дискурсу, які забезпечують суспільну рецепцію мистецтва, включають його в систему культури соціуму.

Окрім того, варто пам'ятати, що дискурсивний аналіз історії літератури так чи інакше обумовлений певними аксіологічними стратегіями – категоріями, способами, критеріями оцінювання. Здійснюючи пізнання дискурсу, ми неодмінно даємо йому оцінку – висловлюємо власне ставлення і розуміння. Маємо справу, отже, з історично змінним оцінним дискурсом, який визначає інтерпретаційне поле культури, горизонт сприйняття мистецьких явищ.

Метою статті, отже, є бодай побіжно окреслити контури аксіологічного дискурсу вітчизняної літературної критики та публіцистики другої половини ХІХ – початку ХХ ст., представленої текстами М. Драгоманова, Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького, П. Грабовського, І. Франка, С. Єфремова, А. Кримського, О. Маковея, М. Євшана, А. Товкачевського та інших представників літературно-мистецького процесу означеного періоду, визначити базові критерії оцінки витворів мистецтва, способи і

форми рецепції, етичні та естетичні концепти. Стаття, ясна річ, не претендує на вичерпність вивчення питання, а являє собою лише спробу окреслити перспективи для подальших студій. З-поміж **завдань** статті варто також назвати намагання заакцентувати аксіологічні категорії, якими послуговувалися літературні критики другої половини ХІХ – початку ХХ віку.

Актуальність статті обумовлена потребою вивчення ціннісних орієнтирів та критеріїв оцінки й рецепції літературно-мистецького процесу, що становлять, по суті, аксіологічний дискурс літературної критики певного періоду. Історично змінний аксіологічний дискурс являє собою вкрай цінний матеріал для дослідження проблеми формування критеріїв пізнання мистецтва слова, оцінки як творчості окремих митців, так і тенденцій розвитку письменства в цілому. Такий дискурс репрезентований у літературно-критичних та публіцистичних статтях М. Драгоманова, Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького, А. Кримського, О. Маковея, І. Франка та інших критиків означеної хронологічної епохи.

Літературна критика другої половини ХІХ ст., як і література в цілому, поставала в органічній єдності з ідеєю українського національного відродження та, по суті, продовжувала концепції політичного народництва. Цю тезу аргументовано сформулювала Соломія Павличко в монографії «Дискурс модернізму в українській літературі», окресливши параметри культурного дискурсу словами *відродження, національність, культура, народ* [1, с. 27]. До цього переліку варто додати «демократизм» та «інтелігенція», що, починаючи з середини ХІХ ст., також стають ключовими поняттями літературно-критичного дискурсу (найхарактернішим прикладом тут можуть слугувати публіцистичні виступи М. Драгоманова, а пізніше – Б. Грінченка та І. Франка). Таким чином, література мислиться як складова і продовження політичної практики, як чинник формування національної свідомості і спосіб самоусвідомлення себе. Тут слід зробити важливе уточнення: теза про органічний зв'язок літератури та літературної критики з ідеологією народництва не викликає сумнівів, однак феномен народництва видається вкрай складним і, щонайголовніше, неоднорідним як з ідейної, так і з естетичної точки зору. Отже, про існування якогось одного, монолітного дискурсу народництва говорити не доводиться.

Демократизм – як характерна риса і чи не найбільша цінність української літератури – одне з домінантних понять у літературно-критичному дискурсі М. Драгоманова. Водночас демократизм стає і способом оцінки письменства, його мети і завдань. Так, у статті «По вопросу о малорусской литературе» (1876) Драгоманов формулює ідею літератури: «... писати про маси народу мовою їх самих... настільки висока й широка, що вище і ширше неї мало можна знайти ідей» [2, с. 63]. Відповідно до цієї ідеї здійснюється аналіз художньої практики письменника та вартості написаних ним мистецьких творів (автор, зокрема, наголошує на передових демократичних ідеях новітньої європейської і російської літератур, досягнення яких мають бути взірцем для української).

Поняття «народ» і «інтелігенція» у зв'язку з художньою творчістю складають основу аксіологічних стратегій літературної критики і публіцистики починаючи від М. Драгоманова і Б. Грінченка до І. Франка та модерної критики «Української хати» з, напевно, центральною постаттю М. Євшана. В цьому питанні переважає здебільшого народницька риторика з широким спектром пафосу (від сентиментального до романтично-піднесеного), інтонацій (від закличних до інвективних та імперативних), оцінних суджень та етичних категорій. Причому, про естетичне (як наріжний камінь мистецтва) не йдеться; головна увага критиків зосереджена на розв'язанні питань: *що писати? як писати і для кого писати?* Звідси і відома теза «література про народ і для

народу». Одним із апологетів такого підходу був Б. Грінченко (детальніше про літературу цього гатунку йдеться у монографії Наталі Шумило «Під знаком національної самобутності», тут лише зосередимося на окремих аспектах питання [3, с. 53-54]). Сміслові засади оцінного дискурсу його критики базувалися на доволі абстрактних уявленнях про «народний розум, почування та сподівання», які в повній мірі втілилися передовсім у творчості Т. Шевченка. «... Шевченко своєю національною самосвідомістю єсть геній, – стверджує автор у статті «Листи з України Наддніпрянської», – а своєю незмірною вагою, значінням у справі національного відродження свого рідного краю єсть з'явищем феноменальним, єдиним, може, на світі» [4, с. 238]. Підстава такої оцінки – літературна першість Шевченка в актуалізації питання національної самостійності (як українців, так і інших слов'янських народів), позбавленого шовіністичних тенденцій та «галушкового патріотизму». Слід зауважити, що тут автор слідує в річищі загальної тенденції культурної міфологізації й зрештою канонізації Шевченка, постать якого чи не найбільше підходила для творення ідеалізованого образу поета-борця в умовах колоніального становища нації (опозиційна налаштованість письменника, відверті політичні погляди, переслідування з боку імперського уряду і заслання, громадянська загостреність лірики). Ще один приклад творення літературно-критичного дискурсу в аналогічному ключі знаходимо в статтях П. Грабовського. Його дискурсивна практика (принаймні з точки зору ціннісних орієнтирів та ідеалів) демонструє всі характерні ознаки літературної критики народницького етапу культури: громадська вага і суспільна цінність письменницької праці, орієнтація на поезію Шевченка як ідеал («Шевченко був поетом-борцем, найкращим діячем громадським; він завжди знав, куди йде і за чим. В своїй праці поетичній він мав на оці тільки людину та її щастя; з сього погляду він являється для всіх нас найкращим прикладом...», – проголошує автор у статті «Дещо про творчість поетичну» [5, с. 248]), кореляція (власне, встановлення цінності і ваги) мистецтва слова з народом, його життям і фольклором. Привертає увагу тут не стільки спрощене розуміння феномена творчості Шевченка (адже його не можна зводити виключно до боротьби. Дещо ширше, з урахуванням естетичних первнів мистецтва, подивитися на Шевченка пробував І. Франко у статті «Наймичка» Т. Шевченка», розвідці «Політична поезія Шевченка 1844–47 рр.»), скільки «звуження» критеріїв поцінування мистецтва слова винятково до суспільної заангажованості лірики та з ідейно-громадянських позицій, закорінених у соціальне і національне буття («щиро житнені» мотиви, «громадські почування», «користь для громади» і под.).

Окрім того, повертаючись до Б. Грінченка, зауважимо, що аксіологічні виміри його критики заґрунтовані і на розрізненні «літератури для народу» та «наукової та поетичної літератури для інтелігенції» («непростолюдна література»), а також необхідності поєднання цих двох літератур (як і єднання інтелігенції з народом). Роздуми письменника і критика про літературу невід'ємні від національного питання і вибудовуються в силовому полі концептів «нація», «народ», «інтелігенція» (справжня і несправжня), «патріот», «націоналізм», «космополітизм», «народність» тощо. Окремим компонентом системи оцінних стратегій Грінченка є рецепція мови літературних творів. Особливо це стосується авторів з Галичини, мова яких, на думку письменника, «зіпсована» впливами польської, російської, німецької, що заважає порозумінню обох частин України – підросійської і австрійської. Ці роздуми – лейтмотив статті «Галицькі вірші».

У цьому контексті не завадить згадати також і про складні й тривалі критичні рефлексії над питанням інтелігенції та народу, породжені не в останню чергу комплексом вини інтелігенції (головним чином письменників) перед народом і

обов'язком служити його інтересам (до речі, ці інтереси чітко ніхто так і не окреслив; вони так і залишилися абстрактними). Найхарактерніші приклади – статті І. Франка «Критичні письма о галицькій інтелігенції» (тут звучить критика на адресу «москвофілів» та «народовців» як двох панівних течій з-поміж інтелігенції), «Чи вертатись нам назад до народу?» (тут сформульоване безпосереднє завдання інтелігенції: «Інтелігенція... повинна бути громадою людей з широким образованием, з виробленим характером, з щирим чутем до народу; а відтак інтелігенція повинна стати серед него, як його брат, як рівний..., повинна стати робітником, як він, повинна стати для него і адвокатом, і лікарем, і вчителем, і порадиником, і показчиком в ділах господарських, і добрим сусідом, і помічником у всякій нужді. Вона повинна вести його з поступом часу, повинна вчити його вільнодумства на полі релігійним правдивої гуманності на полі етичним, дружності і асоціації на полі економічним. Вона повинна... піднімати його до себе, а не вертатись до него назад» [6, с. 105-106]), «Наше теперішнє положення» (центральна теза – «інтелігенція як скульптор», просвітник народу) та ін.

Ці тези, почасти, переносилися Франком і у сферу літературної критики, коли письменник намагався дати відповідь: якою має бути література? І чому (якій ідеї) служити? Відповідь на перше запитання письменник дає у статті «Література, її завдання і найважливіші ціхи» (написана як полемічна відповідь на статтю І. Нечужа-Левицького «Сьогочасне літературне прямування», основні положення якої викликали у Франка неприйняття і різке заперечення): «Вона (література. – М. Х.) повинна при всім реалізмі в описуванні також аналізувати описувані факти, виказувати їх причини і їх конечні наслідки, їх повільний зріст і упадок. До такої роботи не досить уже вправного ока, котре підглядить і опише найменшу дрібницю, – тут вже треба знання і науки, щоб уміти порадити і скласти дрібниці в цілість не так, як кому злюбиться, але по яснім і твердим науковим методі» [7, с. 83]. Франко зі своїм науковим світоглядом і способом мислення, як бачимо, наголошує на потребі аналізу (поряд, ясна річ, із реалізоцентристською естетикою мистецтва слова). По суті, мова йде про критерії реалістичної літератури соціально-психологічного напрямку (звідси – наголос на необхідності залучення до мистецтва слова досягнень психології, медицини, педагогіки), а не етнографічно-побутового прозописьма, до якого тяжів І. Нечужа-Левицький як у художній практиці, так і критичному дискурсі (статті «Сьогочасне літературне прямування», «Українська декаденщина», «Загальний огляд найновішої русько-української літератури»). Мета ж літературної творчості, за Франком, «...вказувати в самім корені добрі і злі боки існуючого порядку і витворювати з-поміж інтелігенції людей, готових служити всею силою для піддержання добрих і усунення злих боків життя, – значить зближувати інтелігенцію з народом і закріпити її до служби його добру» [7, с. 84]. Про якісь, конкретні критерії та способи оцінки літератури, як бачимо, у статті не йдеться (особливо, якщо зважувати на імена тих письменників, які критик ставив за взірць – Діккенс, Бальзак, Флобер, Золя, Доде, Тургенєв, Гончаров, Лев Толстой, – і творча практика яких не зовсім відповідає окресленим попередньо теоретичним положенням). Критично-оцінний дискурс Франка, отже, обертається найчастіше навколо концептів «народ», «інтелігенція», «обов'язок перед народом» і под. Маємо справу з розумінням мистецтва слова як просвітницько-виховного засобу («Література, так як і наука сьогочасна, повинна бути робітницею на полі людського поступу»), а художньої практики – форми громадської активності. Винятком з цього є хіба що розвідка «Із секретів поетичної творчості», де автор, осмислюючи мистецтво слова, на перше місце висуває не тільки естетичні категорії, але й внутрішній світ письменника – духовні начала творчості. Тут же вміщено роздуми про засади літературної критики (її відмежовано від історії літератури) й відповідно критерії

оцінки художніх творів. З-поміж останніх виокремлюється «науковість» (зв'язок з науковими методами дослідження, передовсім психологічними) та «естетичність» (ця категорія, на думку Франка, тісно пов'язана із психологією, позаяк «...естетика є властиво наука про почування, спеціально про відчуття артистичної краси, – значить, є частиною психології» [8, с. 110]).

До речі, цікаві рефлексії над стосунками народ – інтелігенція, а також оцінки діяльності інтелігенції містяться і в незакінченій праці А. Кримського «Що таке сучасне українство?»: «Отже, український народ не помер національно та морально: він живий і також, хоч і примітивно, готовий до питань соціально-політичних, як і в попередні, старі часи. На голови ренегата-інтелігенції падають його прокляття за те, що вона завжди покидала цей народ... в трудні й тяжкі часи його історичного життя, повного невимовних страждань і загибелі, і нарешті зовсім залишила його напризволяще. Але доля цього народу-мужика не заснула навіки: народилась нова українська інтелігенція, для якої інтереси народу і його майбутність, його творчість і прогрес стали метою життя, яке вона приносить на вітар служіння нещасливій батьківщині...» [9, с. 280]. Цитований уривок Кримського вельми показовий; він демонструє власне ті ознаки та концепти культурного дискурсу, про які вже йшлося – народ-мужик (у зв'язку з цим варто пригадати висловлювання М. Драгоманова про «2-3 мужика середнього розуму і подума» як аудиторію, для якої має працювати письменник [10]), формування нової генерації інтелігенції (вочевидь, ідеться про покоління інтелігентів-різничинців, на відміну від покоління, скажімо, Драгоманова та старогромадівців), ідея служіння (причому обов'язково жертвовного служіння, адже мова йде про вітар. Подібна риторика характерна і для І. Франка, і для більшості критиків кінця XIX ст.).

Погляди Кримського не унікальні й не виняткові в українському культурному контексті, а артикульовані ним ідеї склали основу тогочасного оцінного дискурсу крізь призму якого і здійснювалась рецепція культури, формувався той горизонт сподівання, з яким співвідносилася художня практика письменників. З-поміж характерних ознак цього дискурсу – пафосність, метафоричність та урочистість оцінок. Це в першу чергу стосується і тогочасних ювілейних, привітальних статей. «Могучий каменярь», «непохитний борець», «лицар духа», «співець боротьби», «воїн і робітник», «борець-робітник» і т. ін. – характерні оцінні судження постаті І. Франка, висловлені Грінченком з нагоди 50-річного ювілею («Іванові Франкові» [11]). Показово, що аналогічні епітети (приклад Грінченкової статті далеко не поодинокий, радше типовий) формують літературно-критичний дискурс, оформлюючи його як на мовному, так і на поняттєвому, концептуальному рівнях.

Колоніальні умови існування нації повною мірою позначилися на її культурі та літературі, відтак цілком закономірно, що дискурс їх осмислення (маю на увазі не лише рецепцію-описування, але й оцінку) формувався у зв'язку із завданнями соціального та політичного характеру, а не власне мистецького. Тому невипадково, що аксіологічні стратегії критики будувалися навколо понять і категорій «народ», «інтелігенція», «національність», «нація», навколо нагальних соціальних, національних, політичних запитів – відродження мови (а відтак і культури), державності. Звідси і сприйняття літератури як важливої ділянки боротьби за права упослідженої нації. І лише на рубежі XIX – XX століть характер літературно-критичного дискурсу, а з ним і ціннісні орієнтири та критерії, змінюється. Ці зміни пов'язані з появою явища українського модернізму, модерної літератури та модерної критики.

Список використаної літератури

1. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: Монографія /

- Соломія Павличко. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1999. – 447 с.
2. Драгоманов М. По вопросу о малорусской литературе / Михайло Драгоманов // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах. Книга друга: Навч. посібник / Упоряд. П. М. Федченко. – К.: Либідь, 1998. – С. 59-64.
  3. Шумило Н. М. Під знаком національної самобутності / Наталія Шумило. – К.: Задруга, 2003. – 354 с.
  4. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської / Борис Грінченко // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах. Книга друга: Навч. посібник / Упоряд. П. М. Федченко. – К.: Либідь, 1998. – С. 237-241.
  5. Грабовський П. Дещо про творчість поетичну / Павло Грабовський // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах. Книга друга: Навч. посібник / Упоряд. П. М. Федченко. – К.: Либідь, 1998. – С. 245-249.
  6. Франко І. Чи вертатись нам назад до народа? / Іван Франко // Нечиталюк М. Ф. Публіцистика Івана Франка (1875 – 1886): Семінарій. – Львів, 1972. – С. 97-107.
  7. Франко І. Література, її завдання і найважливіші ціхи / Іван Франко // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах. Книга друга: Навч. посібник / Упоряд. П. М. Федченко. – К.: Либідь, 1998. – С. 77-89.
  8. Франко І. Із секретів поетичної творчості / Іван Франко // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах. Книга друга: Навч. посібник / Упоряд. П. М. Федченко. – К.: Либідь, 1998. – С. 102-110.
  9. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського / Соломія Павличко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. – 328 с.
  10. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька / Михайло Драгоманов // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах. Книга друга: Навч. посібник / Упоряд. П. М. Федченко. – К.: Либідь, 1998. – С. 29-47.
  11. Грінченко Б. Іванові Франкові / Борис Грінченко // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах. Книга друга: Навч. посібник / Упоряд. П. М. Федченко. – К.: Либідь, 1998. – С. 243-245.

Стаття надійшла до редакції 2 квітня 2013 р.

M. M. Khoroshkov

AXIOLOGICAL DISCOURSE OF UKRAINIAN LITERARY CRITICISM AND PUBLICISM IN THE LATE XIX-th – EARLY XX-th CENTURE

The article is an attempt to analyze the basic value orientations of Ukrainian literary-critical and publicism discourse of the late nineteenth – early twentieth century. Author stops on the understanding of articles and essays by M. Dragomanov, B. Grinchenko, I. Nechuy-Levitsky, I. Franko, P. Grabowski, A. Krumsky and other representatives of literary criticism due to the functioning of axiological discourse and axiological strategies, forming categories and criteria for evaluating artistic works.

Keywords: *discourse, literary and critical discourse, discursive practices, axiological discourse.*